UO‘K 93/94

TURKISTON JADIDLARINING TOZALIK VA SOG‘LIQNI SAQLASH SOHASINI YAXSHILASHGA OID HARAKATLARI

Samadov G‘olibjon Zaynidinovich,
Buxoro davlat universitetining
II bosqich tayanch doktoranti
g.z.samadov@buxdu.uz

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Turkiston jadidchilik harakatining jonkuyar vakillarining tozalik va sog‘liqni saqlash sohasi haqidagi fikrlari, harakatlari va qarashlari aks etgan. Ularga tegishli fikr, harakat va qarashlari tahlil qilinib, o‘sha davr tozalik va sog‘liqni saqlash holati haqida baho berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Sog‘liqni saqlash, tozalik, jadid, mineral suv, ma’dan hammomlari, jarroh, issiq suv, zaxm, rishta, meda kasalligi.*

УСИЛИЯ ТУРКЕСТАНСКИХ ДЖАДИДОВ ПО УЛУЧШЕНИЮ САНИТАРНОГО СОСТОЯНИЯ И ОБЩЕСТВЕННОГО ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

Аннотация. *В статье рассматриваются взгляды, деятельность и позиции видных представителей туркестанского джадидского движения по вопросам гигиены и общественного здравоохранения. Анализируются их идеи и инициативы, а также оценивается состояние гигиены и системы здравоохранения в тот период.*

Ключевые слова: *здравоохранение, гигиена, джадид, минеральная вода, минеральные ванны, хирург, горячая вода, сифилис, дракункулез, болезни желудка.*

EFFORTS BY THE JADIDS OF TURKESTAN TO IMPROVE SANITATION AND PUBLIC HEALTH

Abstract. *This article reflects the views, actions, and perspectives of dedicated representatives of the Turkestan Jadid movement regarding hygiene and public health. It analyzes their ideas and initiatives while evaluating the state of hygiene and healthcare during that period.*

Keywords: *healthcare, hygiene, Jadid, mineral water, mineral baths, surgeon, hot water, syphilis, Guinea worm disease, stomach disease.*

Kirish. Turkiston jadidchilik harakati vujudga kelibdiki, vatanning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy taraqqiyoti asosiy masalada turgan. Jadidchilik harakati a’zolari esa bu maqsad yo‘lida tinimsiz harakat qildilar. Shu jumladan, millat genofondi, kelajagi, taraqqiyoti uchun asosiy rol o‘ynagan tozalik va sog‘liqni saqlash sohasi ham millat oydinlarining asosiy diqqat markazida turadi. Turkiston taraqqiyparvarlarining deyarli barchasi garchi bu soha mutaxassisi bo’lmasa-da, tozalik va sog‘liqni saqlashga oid ko’plab maqolalar e’lon qildilar. Ularning asosiy maqsadi shu maqolalar orqali sog‘lom turmush tarzi, sog‘lom ovqatlanish, tog‘ri tibbiy tarbiya masalasini asosiy diqqat markaziga olib chiqish bo‘lgan.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Turkiston jadidlarining faoliyati mustaqillikdan so‘ng keng miqyosli o‘rganishga kirishildi. Tarix, adabiyotva falsafa fan sohasi olimlari jadidlar faoliyatini o‘rganishga kirishdi. Tursiston jadidlarining tozalik va sog‘liqni saqlash sohasiga oid faoliyatini o‘rganish keng qamrovli bo‘lmasada nisbatan tahliliy tarzda tadqiq qilindi. Tarix fanlari doktori, professor Sanobar Shodmonova mas’ul muharrirligida 2019-yilda “Turkistonda tibbiyot: an’ana va innovatsiyalar.” Nomli to‘plam nashr qilindi. Undan tashqari 2024-yilda Xurshid Jumanazarovning “Turkistonda tibbiyot tarixi” nomli monografiyasi ham nashrdan chiqdi. Ravshan Tursunov esa “XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida ekologik vaziyat va atrof-muhit muhofazasi masalalari” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yozdi. Bularda asosan Turkiston o’lkasidagi tibbiy ahvol, ekologik holat haqida keng yoritilgan bo’lib Turkiston jadidlarining bu sohani rivojlantirishga doir qilgan sa’y-harakatlariga kamroq e’tibor qaratilgan. Shu nuqtayi nazardan bu mavzu tadqiq qilishga muhtojdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Ishning obyekti XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston jadidlarining sog‘liqni saqlash va tozalikka oid harakatlari bo‘lib, mazmunni yoritishda quyidagilardan foydalanildi: 1) Turkiston jadidlarining barcha asarlari, maqolalari tahlil qilindi; 2) tahlil qilingan asar va maqolalarning XIX

asr oxiri XX asr boshlaridagi Turkiston aholisining tozalik va sog‘liqni saqlashga oid savodxonligining oshishiga ta’siri o’rganildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Turkiston jadidchilik harakati namoyondalarining rahnamosi Maxmudxo‘ja Behbudiy o‘zining bir qator maqolalari va chiqishlari tibbiyot va tozalik masalalariga bag‘ishladi. Behbudiy 1914-yilda Misr va Turkiyaga sayohat qiladi va sayohat xotiralarini “Oyina” jurnalida chop qildirib boradi. Ushbu sayohat xotiralari progressiv g‘oyalari va chaqiriqlari salmoqlidir[1,54-86]. Sayohat xotiralaridan tashqari Behbudiy Oyina jurnalida tibbiyot va sog‘liqni saqlashga oid turkum maqolalar e‘lon qiladi. Xususan, davomiy, seriali tarzda bosilgan “Hifzi sihati oila”(Oila sog‘lig‘ining himoyasi) maqolasida o’z davri uchun muhim ogohliklar va maslahatlarni bergan. “Badani sog‘ emas kishi namoz, ro‘za, haj va barcha diniy va dunyoviy ishlarni qilolmay, oxiri xorlik ila yo‘q bo‘lar. Din va dunyo ishi faqat sihhati badan ila bo‘lur.” [2, 191].

Buxoro jadidchilik harakati yetakchilaridan biri Mirzo Sirojiddin Hakim Turkistonning rivojlanishining yagona yo‘li ilm o‘rganishda ekanligini ta’kidlab, fikrini «Nega birorta durust tijoratxona, yoki biror shirkat idorasi mavjud emas, bizning tib ilmi, sog‘liqni saqlash umuman yo‘qolib nom-u nishon qolmagan. Shundayki birorta tib ilmidan xabardor tabib yo‘q. Birorta to‘g‘ri tashxis qo‘yish ilmidan xabardor jarrohimiz yo‘q. Har attorni tabib deb, har sartaroshni jarroh deb falsafa to‘qib yuribmiz, biror kishi so‘ramaydiki, bu ishlarning tahsilini yo‘lga qo‘yish kerakmi yo‘qmi?» deb yakunlaydi [3]. Eronda tibbiyot kollejini o‘qib tugatib, Eronda “Doctor Mirxon” sifatida nom qozonib, Afg‘oniston hukmdori Habibullaxon tomonidan ishga taklif qilinib, u yerda “Doctor Sobir” nomi bilan shuhrat qozongan kishi sifatida bunday xulosaga kelishlik tabiiy hol nazarimizda. Mirzo Sirojning «Sog‘liqni saqlash» («Hifz-u sihat») maqolasida esa aholini toza ichimlik suvi bilan ta’minlash masalasi tahlil qilingan.

Mirzo Sirojiddin ichimlik suvlari va ularni saqlaydigan joylar pokiza va toza bo‘lishi kerak, deb yozadi. Fikrini dunyo olimlarining tajribasidan misollar keltirish bilan davom ettiradi: «Bugungi kunda ro‘yi zamin tabiblarining aksariyati fikricha, kasalliklarning asosiy sababi yomon ichimlik suvi va ularning yomon joyda saqlanganligidadir. Suv bir joyda uzoq qolib ketsa ifloslanadi va unda tirik jonivorlar (bakteriyalar), mikroblar paydo bo‘lib, kasallikni keltirib chiqaradi[4]. Ushbu maqolasida aholini toza suv ichishga undaydi. Toza ichimlik suvi ichilmaganidan aholi orasida zaxm (*yoki **sifilis** – barcha a’zo va sistemalarning zararlanishi bilan kechadigan surunkali tanosil kasalligi.*), Rishta(*to‘garak chuvalchanglar (nematodalar) sinfiga mansub chuvalchang. Asosan, sut emizuvchilar terisi ostida parazitlik qiladi*) va boshqa kasalliklar tarqalayotganini qayd etgan.

Mirzo Siroj bolalar gigiyenasi, ularni kiyintirish, ovqatlantirish, kasalliklardan saqlash yo‘llari xususida «Buxoroi sharif» gazetasidagi turkum «Sog‘liqni saqlash» («Hifzu sihat») nomli 30 dan ortiq maqolalarida ko‘p foydali maslahatlar beradi [8]. U yangi tug‘ilgan bolaning o‘sha zahoti kindigini kesish mumkin emasligi, qurishini kutish kerakligini, tovuq tuxumining sarig‘i, yog‘ va issiq suv aralashmasi bilan uqalab, qaynatilgan iliq suv bilan tozalab yuvish, keyin muloyim sochiqqa o‘rab qo‘yib, undan so‘ng libos kiydirishni tavsiya etadi. Hattoki tajribali vrach sifatida chaqaloqlarning har oyda qancha vazn olishi normalarini qayd etgan[7].

Mirzo Sirojning bu fikrini Sadriddin Ayniy ham o‘zining “Esdaliklar” asarida qayd etib o‘tgan. “Rishta chiqargan vaqtlarimning so‘nggi ikki-uch yili orasida Buxoroga, rishta mavsumida Peterburg va Moskvadan ketma-ket mikrobshunos olimlar kelishdi. Ular yangigina tortib olingan rishtalarni rishtakash sartaroshlardan olib, o‘z laboratoriyalarida tahlil qilib ko‘rishdi. Bu donishmandlarning tadqiqotlari natijasi Buxoro aholisiga garchi ma’lum qilinmagan bo‘lsa ham, ular rishtaning asosiy sababini Buxoro hovuzlari suvidan topganlarini men ishonchli kishilar orqali bilib oldim, yana shu ham bilindiki, bu suvni dokadan tozalab o‘tkazgan vaqtda ham rishtaning ko’zga ko’rinmas urug‘lari qolaverarkan.”[5,243]

Hoji Muin ham Mirzo Siroj singari bilimli, tajribali tabiblar kerak ekanligini ta’kidlab, “Durust, hozirgi musulmon tabiblardan qochmoqqa ham haqqimiz bor. Chunki bularning ko‘bisi ilmi tibdan bexabardurlarki, dardning zo‘raymog‘iga va xastaning tezroq oxiratga safar qildurmoqg‘a sabab bo‘lmoqdan boshqa hunarlari yo‘qdur. Bularning maqsadi esa pulg‘a doru sotmoq va shuning ila tirikchilik etmoqdur. Lekin haqiqiy tabib va do‘qturg‘a ruju’ qilmoq kerakdur” deya xulosaga kelgan[6,67]. “*Lekin haqiqiy tabib va do‘qturg‘a ruju’ qilmoq kerakdur*” degan gapi jamiyatda Mirzo Siroj Hakimdek malakali shifokorlarni kerakligiga ishoradek. Hoji Muin o’zining “Oyina” jurnalining 1914-yil 33-sonida chop qilingan “Tib va hifz sihatda rioyatsizligimiz” maqolasida toza suv masalaga e’tibor qaratgan.

“Suv icharmiz va aning mikrub (mayda qurt)lari va nopokligig‘a diqqat etmaymiz. Holbuki, aksar havuzlardagi suvning yarmi qurt bo‘lub, rang, bo‘y va mazasi ham tag‘yir tobgandur. Munday suvning ko‘b dardlarg‘a sabab bo‘lishi ma‘lumdur. Buxoro aholisining aksariyat ila (dardchil va rishta) xastaligig‘a mubtaloliklari iflos suvlarni ichmoqdan bo‘lsa kerak.” [6,68] Hoji Muin 1918-yil 22-noyabrda “Mehnatkashlar tovushi” gazetasida Boturbek taxallusi bilan “Rishvat xastalig‘i” nomli maqola e’lon qiladi.

Maqolada Rishvat kasalligi haqida ma’lumot beradi: “Asrlardan beri odam bolalarini ezib, qurutib kelgan xastaliq (kasallik)larning eng yomoni va yuqumlisi rishvat xastalig‘idir.

Rishvat xastalig‘i hisobsiz odam bolalarini xonavayron, bachagiryon va darbadar qilg‘on. Odam jinsining har bir sinfi orasinda rishvat xastalig‘i xukm surib kelg‘on. Aning panjai istilosindan podshohlardan boshlab gadoy va go‘lohilarg‘acha hech bir sinf xalq o‘z yoqasini qutqara olmag‘on…«Rishvat» xastalig‘i Buxoroda hukm surmoqda bo‘lg‘on «rishta» xastaliqig‘a lafzan o‘xshasa ham, lekin bu ikki turli xastaliq orasinda xeyli ma’naviy tafovut bordir. Chunonchi, rishvat xastaliqig‘a mubtalo bo‘lg‘an kishining qorni kundan-kun shishib, yuzi qizarib, ammo miyasi kundan-kun ozayadur. Rishta xastaliqig‘a yo‘liqqan kishining esa, bil’aks, yuzi ko‘knorilar yuzidek sarg‘ayib, o‘zi kundan-kun ariqlanur, kuchsizlanadur. Xo‘rak va ishtahaga kelganda, rishvat xastaliqig‘a giriftor bo‘lg‘on kishining ishtahasi tovuq kabobi bilan konyakni karnaydek tortadir.” [6,70]

Germaniyaga o‘qishga yuborilgan Bahouddin Aminjonov ham tibbiyotga oid bir qancha maqolalar e’lon qilgan. “Yer yuzi” jurnalining 1926-yil 14-iyuldagi 10-sonida sog‘lom ovqatlanish haqida shunday yozadi: “Sog‘liq va harakat” nomli maqolasida “Sog‘ bo‘lg‘on kishi o‘zini har vaqt kuchlik, toza bilib, tabiatning unga bergan yaxshi narsalarini tamom olib sarf kilishga qodir bo‘lishi kerak. Ko‘p avqot va yomon usulda yegan kishining qorni katta bo‘ladir. Bu, albatta, yomon narsa. Chunki qorni katta kishilar foydalik bo‘l gan bir ko‘p ishlarni qila olmaydirlar. Ular yugurish, uzoq yo‘lda yurish, og‘ir ishlarni bajarishdan mahrumlar va alhosil tamom yalqovlanib qoladirlar. Esizkim, qorni katta kishilar o‘zlarini moxtab, juda sog kishi bo’lgonlari bilan faxr qiladilar.” [9,155] Tana harakatlarini ko‘paytirish haqida bunday bayon qiladi: “Tan harakatlarining bizga tegadurgon foydalaridan biri va muhimi insonning nafas olish apparati (o‘pka, yurakiga, umuman, nafas olishga va qon yurishiga bo‘lgon ta‘siridir.

Biz tan harakatlari qilib a’zolarimizni ishlattirganimizda ularga ko‘prak havo, to‘g‘riroq aytganda havoning 5 dan bir bo‘lagi bo‘lgan «muvallid ul-hamuza» (kislorod) gazi kerak bo‘ladir va buni esa biz o‘pkamiz orqali olamiz. Biz qancha ko‘p tan harakati, *ispurt* qilsak shuncha ko‘b nafas olamiz. Bu esa bizning foydamizdir.” [9,158] Suzish sporti haqida gapirib, uning inson salomatligi uchun foydalariga atroflicha to‘xtalgan: “Suvda suzgan vaqtda har tarafidan qobirg‘alar va pastki tomonidan jigar go‘sht pardasi bilan o‘ralib olingan ko‘krak qafasi, qo‘l va ayoqlarning hamda qursoq (qorin) a’zalalarining yaxshi harakatga kelishi sababidan keng ochilib o‘pkalarga sof havo kirishiga sabab bo‘ladi. Shuningdek, ayoq va orqa suyaklari ham qursoq etlari yana jigar go‘sht pardasining ikkinchi turli teskari harakatlari o‘pkalardagi yomon havoning chiqishig‘a ham yordam etadir.

Suvga sakrab tushganda suvning sovuqlig‘i vujudimizga to‘satdan ta’sir etishi sabablik bunga qarshi turish uchun yurak ham tezrak, quvvatlirak urushga kirishadir. Bu sababdan cho‘milg‘on choqda yurak a’zalalarining quvvati ortadir.” [9,154] O‘sha davrda ko‘p tarqalgan sil kasalligiga chalinmaslik uchun qanday harakat qilish haqida ham alohida yondashgan: “Tan harakatlari orqasida ko‘prak nafas olishning bizga bo‘lgan umumiy foydalaridan boshqa yana bir foydasi ham bordirki, u ham o‘pkalarimizni sog‘lom va kuchli qilishidir. O‘pkamiz kuchlik bo‘lsa, har xil yomon kasalliklarning mikroblari (qurt) o‘pkamizga kirganda unda jon ola olmaydir va o‘pkamiz bu mikro‘blar bilan muvaffaqiyatlik suratda kurashadir. Bu kasalliklarning biri na eng yomoni tubirkulo’z (sil)dir. Buning paydo bo‘lishiga kichkina va ko‘zga ko‘rinmaydurgon va do‘qturlar tomomidan «tubirkul» deb ataladurgon mikro‘blarning nafas yo‘li orqali o‘pkaga kirib, unda o‘sishi sabab bo‘ladi. O‘pka kuchlik va sog‘ bo’lganida bu mikro‘blar hech narsa qila olmaydirlar va biz sog‘ qolamiz.” [9,158]

Toshkentda eski shahar tish davolash labaratoriyasini 1926-1927-yillarda mudir sifatida boshqargan, Berlin universitetida o‘qigan Badri Sayfulmulukov ham bir qadar foydali maqolalar e’lon qilgan. Xususan, “Yer yuzi” jurnalining 1926-yil 5-mart kungi 6-sonida “Badan tarbiyasi” nomli maqola chop ettiradi. Unda har kunlik badan tarbiyasini qilishga chaqiradi, hamma uchun birday foydali ekanini uqtiradi: “Inqilobdan keyin mamlakatimizda badan tarbiya (fizkultura)ga qanchalik ahamiyat berilgani har kimning ma’lumidir. Har maktabda badan tarbiyasi majburiy dars hukmiga kirdi. Har bir shaharlarda badan tarbiya klublari, to‘garaklari ochilib ketdi. Badan tarbiyasi yangi tug‘ilgan boladan tortib chol odamg‘acha lozimdir. Badan tarbiyasi orqasida kishining gavdasi va boshqa a‘zolari har bir qiyin va og‘ir ishlarga uyg‘unlashadir. Badan tarbiyasi orqasida odamzod o‘lishiga dovur yosh va faol qoladir.

Xalq ro‘zg‘ori faqat badan tarbiyasi orqasida kishilardan a’zami sur’atda (maksimum) foyda qila oladir. Kunda hech bo‘lmag‘onda 15 minut yoki yarim soat gimnastika bilan mashg‘ul bo‘lg‘on kishi o‘zining hunar va san’atini bajarishda korxonalarda mashinalar yonida qancha ish qilsa ham hech charchamaydir. Badan tarbiyasi kishidan dangasalikni yo‘qotadir. Badanini tarbiya qilg‘on odamning o‘pkalari katta, keng bo‘ladir. Kunda hech bo‘lmasa bir soat yoki bir necha minut bo‘lsa ham toza havo bilan to‘lib qoladir. Uning yuragi sog‘lom va mustahkam bo‘ladir. Biroz yugursa yoki biroz shoshib ish qilsa, nafasi qisilib, yuragi urub ketmaydir.” [9,151]

Said Ahroriy 1924-yil iyunda chop qilingan “Ta’lim va tarbiyaning insonga qarashi” maqolasida tanani tibbiy tarbiya qilish bilan birga axloqiy va ma‘naviy tarbiyani ham muhimligini ta’kidlagan:“Gavdani tarbiyalashdan maqsad insonning sog‘lig‘ini fazilatli qilmoqdir. Buning uchun ham qonun va axloq bilan belgilangan ma’naviy bir tarbiya kerakdir. Bu to‘g‘risida muvaffaq bo‘lmoq uchun ko‘p shartlar bordir. Har narsadan ilgari bolaning ma’naviy tabiatini va umumiyat bilan insonlarning vijdonini, tuyg‘ularini durust biladirgan darajada bilimli bo‘lmoq va ayniqsa (ma’naviyat) hamda axloq bilimlari bilan yaqindan tanishmoq shartdir. Tarbiya, bilimning bu bo‘limi ma’naviyat ustiga qurilgani uchun, bu yo‘lda ko‘proq qiyinchiliklar to‘qnash keladir. Nimaga desangiz, vijdon ishlarini qo‘l bilan tutib bo‘lmagani kabi ular ko‘zga ham ko‘rinmaydirlar va moddiy dorular orqali tuzalmaydirlar. Mana shu qiyinliq yuzasidandirkim, bir murabbiy va yo murabbiya xulqi buzuq bir kishini tuzatish va yaxshi yo‘lg‘a solishda bir do‘qturning, bir kasalni boqishidagicha muvaffaqiyat ko‘rsata olmaydir, lekin bu muvaffaqiyatsizlik uchun yana boshqa ko‘p sabablar bordir.” [10,46]

Turkiston jadidlari tozalik va atrof muhit gigiyenasi haqida ham atroflicha aholioga to‘liq ma’lumot berishga harakat qilishgan. Sadriddin Ayniy Buxoro shahridagi ekologiya va sanepidemik holatlar to‘g‘risida to‘xtalib, “Dars hali boshlanmagan edi. Men bekorchilikdan zerikdim. Qishloqning keng fazosi va toza havosidan kelib, birdan-bir tor hujraga kirish yomon ta’sir qildi. Men hujraning ko‘cha tomondagi darchasini ochib, uning oldida o‘tirdim. Biroq ko‘chadan qo‘lansa hid kelib, dimog‘imni chatnata yozdi. Bu bir yot hid edi. Qancha o‘ylasam ham, uning qanday hidligini aniqlayolmadim.

Darrov darchani yopib, hujradan tushib, madrasaning tashqari sahniga chiqdim va ko‘chadan o‘tgan-ketganlarni tomosha qilish maqsadida, sahnning shimol tomoniga borib, unga tutashib ketgan samovarxona tomiga chiqib o‘tirdim. Biroq haligi qo‘lansa hid bu yerga ham kelardi. Noiloj u yerdan turib, sahnning g‘arb tomoniga borib o‘tirdim. U yerda badbo‘ylik ozroq edi.” [5, 232] deb yozadi. Bu paytda Sadriddin Ayniy o’quv yilini boshlash uchun qishlog’idan Mir arab madrasasidagi hujrasiga kelgan edi. Va bu qo’lansa hid qayerdan kelayotgaligiga qiziqadi. Aniqlasaki bu hid kushxonadan(*hayvonlar so‘yiladigan joy*) kelayotgan edi. O‘zicha hayron bo‘ladi nega mol so‘yiladigan joylar shahar markazida joylashgan. Aslida bunday joylar shahar tashqarisida joylashgani to‘g‘ri emasmi degan xayolga boradi. Suhbatdoshi shu paytda quyidagi ma’lumotni beradi. “Men g‘o‘za bozori mojarosining tomoshasiga mahliyo bo‘lib o‘tirganimda bir kishi orqamdan kelib yelkamdan yumshoqqina tutdi.

Bosh ko‘tarib qaradim, Pirak ekan. Qishloqqa ketganimdan beri uni ko‘rmagan edim. U ham akasi bilan bir necha kun bundan avval shahar atrofidagi qishloqlarga chiqqan va o‘sha kun kelgan ekan. Hol ahvol so‘rashgandan keyin, u menga: — Nega bu ari uyasi (go‘za bozori) oldiga kelib o‘tiribsan? Samovarxona tomi bu yerdan tinchroq emasmidi?— dedi. Men u yerdagi badbo‘ylikni gapirib, u qo‘lansa hidning qayerdan kelayotganini so‘radim. — U kushxona hidi,— dedi Pirak javobida va izohladi,— ilgarigi yillarda, madrasa oldidagi qassoblarning kushxonalari yog‘och bozorida edi. Qassoblar shahar raisiga, «u kushxona bizga uzoqlik qiladi» deb, uning ruxsati bilan madrasa oldiga keltirdilar. — Axir bu qo‘lansalik uyasini odamlar yashaydigan joylardan uzoqroqda, masalan, shaharning tashqarisida qursalar bo‘lmasmidi?—dedim men afsus va ajablanish ohangi bilan. — Oho! Tunov kun qishloqdan kelib, o‘zlarini butun dunyo xalqidan nozik tabiatroq sanaydigan Buxoro kattalariga ozodalik sotasanmi?

Holbuki, Mir Arab madrasasi oldiga, kushxona shu yil bino qilingan bo‘lsa, bu madrasadan kattaroq va mashhurroq bo‘lgan, Ko‘kaltosh madrasasi oldidagi kushxona o‘n yildan beri mavjud va u madrasaning aholisi indamaydi. Uni ham bir tomonga qo‘yaylik, Buxoroning har bir qassoblik bozoridan kattaroq bo‘lgan va har kun yuzlab hayvonning go‘shti sotidadigan Registondagi qassoblik bozorining kushxonasi Arkning ro‘parasida va uning hidi «janobi oliy» va qushbegi «janoblari»ning dimog‘lariga kirib turadi. Lekin ular shikoyat qilmaydilar-u, sen shikoyat qilasan.” [5, 234] Bundan ko’rinadiki, kushxonalar shahar havosiga salbiy ta’sir ko’rsatgan.

Shahar havosini buzadigan boshqa holat haqida ham to‘xtalib o’tgan. Bu Registon maydonining shimoli-g‘arbidagi ulkan chuqurlik bo‘lib, unda olomon ko‘z o‘ngida aybdorlarni qatl qilishgan. Bu haqda ushbu jumlalarni keltirgan. “Pirakning maqsadini tushunardim, u piching qilardi, u asabiylanib, qizib ketgan edi va so‘zining oxirida, qo‘shimchaday qilib, dedi: — Hali sen qora mollar kushxonalarining shaharning ichida bino qilishlaridan zorlanasan. Holbuki shahar ichida odamlar kushxonasi ham bor. Men seskanib ketib so‘radim: — U qayerda? Qanday? — Men bir kuni odamlar kushxonasini senga ko‘rsataman,— dedi,— hozir bir zarur ishim bor,— deb yonimdan turib ketdi.” [5, 235] Bu “odamlar kushxonasi” deb atalgan chuqurlik Bolo Hovuz masjidiga yaqin joyda joylashgan edi. Undagi qo’lansa hid va pashshalar turli kasalliklar tarqatgani ehtimol.

Muhokama. Turkiston ziyolilar qatlami jami harakatlaridagi birlamchi maqsad albatta xalqni ahvolini yaxshilash, osonlashtirish bo‘lgan. Shu jumladan tozalik, ekologiya va sog‘liqni saqlash masalalarida ham ba’zilari amaliy ishlar bilan, ko‘pchiliklari esa matbuot orqali keng xalq ommasiga yangiliklar,

tashabbuslarni yetkazishdi. Masalan Buxoroda Mirzo Sirojiddin Hakim xususiy shifoxona tashkil etib, bemorlarni davolagan. Muoloja haqini kambag‘allarga tekin qilib qo’ygan. Chet elga sayohat qilib kelganlari esa o‘z yurtini xuddi rivojlangan mamlakatlar singari ko‘rishni istadi. Germaniya o’qib kelgan Bahouddin Aminjonov esa aholi orasida jismoniy tarbiyani keng targ‘ib qilgan. Jismoniy faollik kasalliklar profilaktikasi ekanini ta’kidlaydi. To‘g‘ri ovqatlanish esa eng muhim omil ekanligini aytadi. Behbudiy esa o‘z yurtida dam olish va shifo maskanlarini ko‘paytirish kerakligi xususida sayohat xotiralarida ko‘p takrorlaydi. Tozalik va sanitariya talablarini kuchaytirish kasalliklar tarqalishini oldini olishdagi muhim vosita ekanligi barcha jadidlarimiz asarlarida ifodalangan. Sadriddin Ayniy o‘z asarida Buxoro shahridagi mol so‘yiladigan kushxonalarning badbo‘y hidi shahar aholisiga noqulaylik tug‘dirishini yozib qoldirgan. Buxoro shahridagi hovuzlardan esa aholi orasida *rishta* kasali tarqalayotganini, buning oldini olish uchun ichadigan suvlarni doimiy qaynatib ichish kerakligini tavsiya qiladi. Qaysi ziyolini asar va maqolalarini olib qarasangiz, albatta, ularda xalq dardi va uning yuksalishi turganini guvohi bo‘lamiz.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxirida XX asr boshlarida Turikiston o‘lkasida jadidlar aholini tibbiy savodxonligini oshirish va gigiyena qoidalarini to‘liq tadbiq qilish uchun tinmay harakat qilishdi. Milliy ziyolilar bu soha uchun jamiyatda yangicha g‘oya va tashabbuslar olib kirdi. Ushbu tashabbus va chaqiriqlar keng xalq ommasini tibbiy savodlilik darajasini yanada oshirishga, ekologik va gigiyenik bilimlarining oshishiga xizmat qildi. Millat oydinlari mustamlaka zulmi ostida ham xalqni ahvolini yaxshilashga qaratilgan harakatlari bilan vatanimiz shonli tarixidan salmoqli o‘rin egalladi. Bu keyingi davrda xalqimizning mustaqillik yo‘lidagi harakatlariga mayoq vazifasini o’tadi.

ADABIYOTLAR:

1.Махмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. – Тошкент, 1999.

2. Махмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар II жилд. – Тошкент, 2018.

3. Dilnoza Jamolova. Buxoro jadidlari homiysi va yetakchisi Mirzo Sirojiddin.https://oyina.uz/uz/article/1032

4. Дилноза Жамолова. “Бухоройи шариф” газетаси – Бухоро амирлиги тарихини ўрганишнинг муҳим манбаси. «INFOLIB» ахборот-кутубхона журнали. №3 (35) 2023.

5. Садриддин Айний. Асарлар(8 томлик). Эдаликлар IV қисм. Тошкент. 1965

6. Hoji Muin. Tanlangan asarlar. To’plovchi va nashrga tayyorlovchilar: B. Do’stqorayev, N. Namozova. - Toshkent: Ma’naviyat, 2010.

7. М.С. Мирзохўрдов Ҳаким. Муколама ба ҳаммоми // Бухорои шариф, 1912 йил 8 май.

8. 14. М.С. Мирзохўрдов Ҳаким. Ҳифз-ус сиҳат // Бухорои шариф, 1912 йил 26 март, 1912 йил 27 март, 1912 йил 30 май, 1912 йил 3 июнь.

9. Baxrom Irzayev. O’zbek yoshlari va xorijiy ta’lim. Toshkent. 2018.

10. Sayyid Ahroriy. Tanlangan asarlar. Toshkent. 2001.